

UOT 598.241

HÜSEYN RƏSULZADƏ

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI FAUNA BİOMÜXTƏLİFLİYİNDƏ
SU-BATAQLIQ QUŞLARI

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi Qafqaz ekoregionunda özünün zəngin biomüxtəlifliyi ilə seçilir və bu bölgənin heyvanlar aləminin zənginliyində öz əksini tapır. Azərbaycanda yayılan heyvanların növlərinin, 60-65%-i həmçinin muxtar respublikanın ərazisində yayılmışdır. Muxtar respublikada xeyli sayda heyvan növləri məskən salmış və yalnız bu əraziyə xas olan endemik, hətta, faunamız üçün yeni olan heyvan növləri yayılmışdır. Belə çoxsaylılıq, ərazidə rast gəlinən bütün heyvan qruplarında nəzərə çarpır. Buna görə də Naxçıvan MR ərazisinin fauna və florası 18-ci əsrin ilk illərindən hələ bir sıra yerli və xarici təbiişünasların və alimlərin marağına səbəb olmuşdur. Bölgə faunası haqqında ilk elmi məlumatlara XIX əsrin II yarısından başlayaraq rast gəlinir. Zəngin ornitofaunaya su-bataqlıq quşlarından ən çox yayılmış növlər, Leylökkimilər (Ciconiiformes), Qazkimilər (Anseriformes), Durnakimilər (Gruiformes) və Cüllükimilər (Charadriiformes) dəstəsinin nümayəndələri daxildir.

Açar sözlər: Qafqaz ekoregionu, ornitofauna, heyvanlar aləmi, biomüxtəliflik.

Giriş. Muxtar respublikanın ərazisi Qafqaz adlı böyük dağlıq vilayətin bir hissəsini təşkil etdiyindən onunla birlikdə eyni geoloji dəyişikliklərə məruz qalmış, başqa sözlə, eyni geoloji tarixi yaşamışdır. Floranın müxtəlif nümayəndələrinin və ya bütöv entomofil bitki assosiasiyalarının bütünlükdə Qafqaza, o cümlədən Dərələyəz və Zəngəzur dağ silsilələrindən cənubda və cənub-şərqdə yerləşən qədim Naxçıvan torpağına nüfuz etməsinin ardınca əraziyə müxtəlif faunistik komplekslərin gəlişi başladı. Təbiət komplekslərinin qarşılıqlı fəaliyyəti bu torpaqda həm floranın, həm də faunanın inkişafına zəmin yaratdı [3, s. 379-400].

Cənubi Qafqazın və qonşu Türkiyə, İran ərazilərində formalaşmış heyvanlar aləmindəki yüksək endemizm Naxçıvan torpağında həyat şəraitinin nisbi sabitliyindən və növməhləgəlmə mərkəzlərinin mövcudluğundan xəbər verir. Ərazinin müasir faunası, tərkibində Aralıq dənizi, Şərqi Aralıq dənizi, Turan, Ponto-Xəzər, Palearktik və s. kimi mənşəli gəlmələrlə, həmçinin Avropa növləri, Qafqaz və Cənubi Qafqaz endemikləri olan çoxlu növlərlə təmsil olunmuşdur [2, s. 7].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında elmi-tədqiqat qurumlarının fəaliyyətini gücləndirmək və mövcud elmi potensialdan daha səmərəli istifadə etmək üçün ümummilli lider Heydər Əliyevin 07 avqust 2002-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi yaradıldı. Bu, hər şeydən əvvəl yerli elm adamlarının məsuliyyətini artırdı. Bioresurslar İnstitutunun yaranması və onun hərtərəfli dövlət qayğısı ilə əhatə olunması bölgədə bioloji ehtiyatların öyrənilməsi, artırılması, səmərəli istifadə edilməsi və qorunması istiqamətində müntəzəm olaraq təsərrüfat əhəmiyyəti daşıyan heyvan qrupları üzrə ətraflı və sistemli zooloji tədqiqat işlərinin aparılmasına təkan verdi [4, s. 16].

Onurğalı heyvanlar içərisində quşlar növ sayına görə balıqlardan sonra ikinci zəngin sinifdir. Quşlar aktiv onurğalı heyvanlar olub, təbiət və insan həyatında böyük əhəmiyyətə malikdirlər. Onlar özlərinin gözəl görünüşləri, mələhətli səsləri ilə böyük estetik əhəmiyyət kəsb edərək təbiət bəzəyirlər [12, s. 29].

Naxçıvan Muxtar Respublikası ornitofaunasının zənginliyinə görə Azərbaycanın digər ərazilərindən heç də geri qalmır. Bu sahədə T.H.Talıbov, H.M.Novruzov, E.H.Sultanovun və A.F.Məmmədov Naxçıvan Muxtar Respublikasının ornitofaunasının öyrənilməsində böyük işlər görmüşlər. Son dövrlər üçün A.F.Məmmədovun Naxçıvan MR-in ornitofaunasına həsr olunmuş ciddi tədqiqatları vardır. O, ərazi üçün onlarca yeni növlər vermiş, eyni zamanda Qafqaz və Azərbaycan ornitofaunasına əlavələr etmişdir. T.H.Talıbov və A.F.Məmmədov tərəfindən ərazidə 18 dəstə, 51 fəsilə və 147 cinsə daxil olan 265 növ quşun yayıldığı göstərilmişdir. Aparılmış ornitoloji tədqiqatların nəticələrinə əsasən Naxçıvan MR-də su-bataqlıq quşları hələlik 11 dəstə, 21 fəsilə, 52 cinsə mənsub 83 növlə təmsil olunmuşdur [12, s. 28-29].

Aydın olmuşdur ki, muxtar respublika ərazisində mövcud olan su-bataqlıq sahələrində çoxsaylı limnofil quş növləri özlərinə sığınacaq tapmışdır. Qarğı və qamışla örtülən ən böyük sulu sahələrdən birinin quşların miqراسiya yolu üzərində yerləşən Araz su anbarı və Araz çayı boyu sahələr olduğu qeyd edilmişdir. Sahəsi 14500 ha olan Araz su anbarı köç zamanı su-bataqlıq quşları üçün mühüm qidalanma, dincəlmə, qışlama və yuvalama yeridir. Su anbarı il boyu müxtəlif limnofil növlərin tələbatını ödəməklə, onlar üçün sərhəd zonası olduğu üçün ideal yaşayış yerinə çevrilmişdir [5, s. 59-63].

Naxçıvan MR ərazisində rast gəlinən su-bataqlıq quşlarının bir hissəsi miqراسiya dövründə burada dincəlir, yemləyir, bir hissəsi isə yuvalayır və ya il boyu qalır. Bir çox növlər çoxalmaq üçün əsasən bura gəlir, payızda isə qışlamaq üçün Afrika, Cənub-Qərbi Asiyaya köç edirlər. Bəzi növlər, əsasən tundra və şimal quşları qışlamaq üçün su anbarına gəlir və payızdan başlayaraq yazadək ərazidə qışlayır, yazda isə yuvalamaq üçün Skandinaviya, Qazaxıstan, Qərbi Sibir və Rusiyanın Avropa hissəsinə köçürlər [10, s. 128; 5, s. 62].

Araz su anbarında quşların ümumi sayının yaz (fevral-aprel) və payız (avqust-dekabr) köçləri zamanı daha çox olduğu məlum olmuşdur. Burada quşların əsas yuvalama yerlərini anbarın orta hissəsində yerləşən kiçik adalar, ətrafda olan yulğun kolları və qamışlıqlar təşkil edir. Burada quşlar üçün əsas təhlükələrdən biri isti payız aylarında göl və su anbarlarında "çiçəkləyən" göy-yaşıl yosunlardır. Bunlar "çiçəkləmə" zamanı həddən artıq zəhərli maddələr-alqotoksinlər ifraz etdiklərinə görə, payız köçü zamanı quşların müəyyən qədər zəhərlənməsinə, hətta ölməsinə səbəb olur. Su-bataqlıq quşları üçün başlıca təhlükələrdən biri isə quşların miqراسiya xətti üzərində yerləşən elektrik xətləridir. Bu elektrik xətləri həm quşların miqراسiya, həm də yuvalama dövrü üçün ciddi təhlükələr törədir [6, s. 215; 11, s. 50-51].

Naxçıvan MR ərazisində yayılmış su-bataqlıq quşlarından 6 növ Dünya mühafizə statuslu, 12 növ Avropa mühafizə statuslu, 8 növ Azərbaycanın, 14 növ Naxçıvan MR-in "Qırmızı kitabı"na düşmüş növlərdir. Ərazidə yayılmış su-bataqlıq quş növlərinin mövsümi xarakterinə görə bölgüsündə yuvalayanlar – 24, köç dövründə müşahidə edilənlər – 25, qışlamağa gələnlər – 16 və ilboyu müşahidə edilənlər isə 7 növ olmuşdur [6, s. 214-215].

Material və metodika. Tədqiqat obyektləri-su-bataqlıq əraziləri müəyyən sahələrə bölünərək onlarda şərti olaraq daimi müşahidə məntəqələri yaradılmışdır. Obyektlərdə hər 10-15 dəqiqə fasilə verilməklə su-bataqlıq quşlarına daxil olan növlər üzərində müşahidələr aparılmış, təsbit olunan quş növlərinin foto şəkilləri müasir digital aparatlarla (müasir Şvarovski teleskopu və Canon EOS 650D) çəkilmişdir. Təyin edilmiş növlər və onlar haqqında məlumatlar müşahidə

dəftərində qeyd olunmuşdur. Tədqiqat zamanı müasir ornitologiyada qəbul edilmiş üsullardan istifadə olunmuşdur [8, s. 35-50].

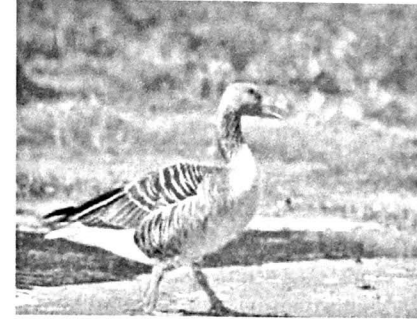
Alınmış nəticələrin müzakirəsi. Muxtar respublikada olan su-bataqlıq quşlarından ən çox yayılmış növlər, Leyləkkimilər (*Ciconiiformes*), Qazkimilər (*Anseriformes*), Durnakimilər (*Gruiformes*) və Cüllütkimilər (*Charadriiformes*) dəstəsindən olan növlərdir. Leyləkkimilər dəstəsinə daxil olan quşlar (11 növ) iri və orta ölçülü olurlar. Onların ayaqları, boynu, dimdiyi uzundur, qanadları küt və enlidir. Pəncə lüləsinin ön tərəfi uzununa yerləşən xırda pulcuqlarla örtülüdür. Lələk örtüyü yumşaqdır, əlavə lələk milləri var. Lələkkimilərin quyuğu qısa və dəyirmi, onlar lələklərini xüsusi "büzüm vəzinin yağı" (qu lələklərinin qırıntıları) ilə yağlayırlar. Dayazlıqlarda, bataqlıqlarda, su basmış qamışlıq və kolluqlarda, aran meşələrində yaşayan suyanı quşlardır. Ayrı-ayrı cütlər və koloniyalar halında yuvalayırlar. Monoqam immaturovat quşlardır, inkişaf tipi cücə çıxarmaqladır. Qurbağalar, çömçəquyuqlar, suyanı onurğasızlar və sürünənlərlə qidalanırlar [1, s. 259; 8, s. 101].

Muxtar respublikada leyləkkimilər (11 növ) dəstəsinə mənsub olan quşlara, demək olar ki bütün sututarlarda hər zaman rast gəlmək olar. Ərazidə Leyləkkimilər dəstəsinə daxil olan ən böyük fəsilə vağlar (*Ardeidae*) fəsiləsidir. Vağlar fəsiləsinə muxtar respublika ərazisində 7 cins daxildir. Bu fəsiləyə daxil olan danquşu (*Botaurus*) cinsinə mənsub növlərin uzun ağır dimdiyi, böyük başı və yoğun boynu olur. Ayaqları və dimdiyi yaşılımtıl-sarıdır. Gecə quşu olub gündüzlər qamışlıqda gizlənərək, demək olar ki, hərəkət etmir [1, s. 260-262; 8, s. 102-107].

Qazkimilər dəstəsinə daxil olan quşların (18 növ) dimdiyi yastı və ucu qalınlaşmış olur. Dimdiyin yanlarında və dilin üzərində olan qəmi lövhəciklər suyu süzməyə imkan verir. Ayaqları gödəkdir, ön barmaqları arasında üzmə pərdəsi vardır. Lələk örtüyü sıxdır, yaxşı uçar, üzür, bəzi növləri suya cuma bilirlər. Amma yerdə çətin gəzir. Nəsil vermək üçün daimi cütlər əmələ gətirirlər (qazlar, qu quşları). Kürt yatıb bala çıxarmaq və onları gəzdirmək adətən ana quşun öhdəsinə düşür. Su yaxınlığında yerdə, bəzi növlər ağac koğuşunda və torpaqda başqa heyvanların köhnə yuvalarında yuvalayırlar. Kürt quş öz lələklərini yolub yuvaya döşəyir və çıxıb ov dalınca

gedərkən bu lələklərlə yumurtanın üstünü örtüb gizlədir. Balası yumurtadan çıxarkən gözləri açıq, üzəri yumşaq embrion lələkləri ilə örtülü olur, onun bədəni quruyan kimi yaxşı qaçır və üzə bilir, sərbəst yemlənir. Qazkimilər lələklərini dəyişərkən çalma lələklərini birdən tökür və bu vaxt uça bilmədiyi üçün üzüb suyun dərin yerlərinə gedirlər [8, s. 112-113; 9, s. 96].

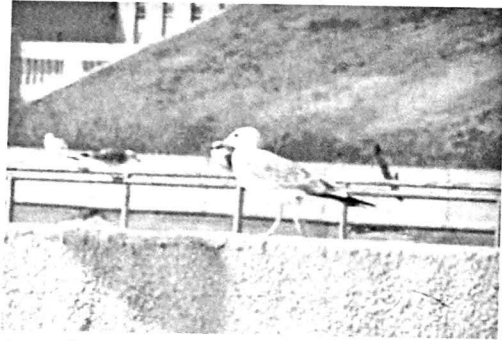

Muxtar Respublikada su-bataqlıq quşlarına daxil olan böyük dəstələrdən biri də Durnakimilər (*Gruiformes*) dəstəsidir. Dəstəyə daxil olan ən böyük fəsilə sufərələri (*Rallidae*) fəsiləsidir. Ərazidə bu fəsiləyə 5 cinsə mənsub 6 növ daxildir. Sufərəsi (*Rallidae*) cinsinə mənsub olan adi sufərəsi (*Rallus aquaticus*) növü orta ölçülü quşdur. Dimdiyi bir az aşağı əyilmiş, pəncələri sarı, boynu və döşü tünd-boz, beli qəhvəyidir. Yan tərəflərində qara və ağ zolaqlar vardır. Əsasən gecə quşudur, yaxşı qaçır, üzür və suya baş vura bilirlər. Təhlükə zamanı sıx otların arasına girir, açıq yerlərə yem dalınca gəlir, çığırqandır. Bu növün yayıldığı areal əsasən Avropa, Asiya və Şimali Afrikadır. Qışda bu ərazilərin cənubunda olurlar. Azərbaycanda, eləcə də muxtar respublika ərazisində bütün mövsümlərdə müşahidə edilir. Ancaq qısa doğru şimaldan gəlmiş quşların hesabına sayları artır. Yuvasını bitki toparları üzərində və ya qamışlar üzərində quru saplaqlardan və yarpaqlardan qurur [1, s. 305-306; 9, s. 160-162].

Ərazidə ən çox yayılan Cüllütkimilər (29 növ) dəstəsinə daxil olan növlərdir. Bura daxil olan növlərin baldırının aşağı hissələri ləkəsizdir. Pəncə lüləsi ön tərəfdən yastı və ya dəyirmi

olur. Arxa barmağı çoxunda yoxdur. Dimdiyinin uzunluğu orta barmağının uzunluğu qədərdir. Quyruğu qısadır və çoxunda ucu haçalıdır [1, s. 312-316].

Hal-hazırda su-bataqlıq quşlarına dair tədqiqat işləri davam etdirilir. Yeri gəlmişkən, muxtar respublikada zəngin fauna biomüxtəlifliyinin zoocoğrafi xarakteristikası ətrafında aparılacaq xüsusi tədqiqat işləri, ümid edirik ki, Naxçıvan torpağının, o cümlədən Cənubi Qafqaz kimi qədim regionun zoocoğrafiyasına çox böyük aydınlıq gətirə bilər.

Nəticələr. Aparılmış ornitoloji tədqiqatların nəticələrinə əsasən Naxçıvan MR-də su-bataqlıq quşları hələlik 11 dəstə, 21 fəsilə, 52 cinsə mənsub 83 növlə təmsil olunmuşdur. Muxtar respublikada olan su-bataqlıq quşlarından ən çox yayılmış növlər Leylökkimilər (*Ciconiiformes*), Qazkimilər (*Anseriformes*), Dumakimilər (*Gruiformes*) və Cüllütkimilər (*Charadriiformes*) dəstəindən olan növlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın heyvanlar aləmi. Onurğalılar. III c., Bakı: Elm, 2004, 619 s.
2. Bayramov A.B., Məmmədov A.F., Məhərrəmov M.M. və b. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Onurğasızlar faunasının taksonomik spektri. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 320 s.
3. Əlizadə E.K., Quliyeva S.Y., Bababəyli N.S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının landşaftları / Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Fiziki coğrafiya. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 379-398 s.
4. Hacıyev İ.M. Müqəddəs elm məbədi / Azərbaycanda elmin inkişafı və regional problemlər (28 fevral-1 mart 2005-ci il tarixdə keçirilmiş elmi konfransın materialları). Bakı: Nurlan, 2005, 11 s.
5. Məmmədov A.F. Naxçıvan su anban mühüm ornitoloji ərazisində mühafizə statuslu su-bataqlıq quşları // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası, 2006, № 3, s. 59-63.
6. Məmmədov A.F. Naxçıvan Muxtar Respublikasını mühüm ornitoloji ərazilərində yayılmış su-bataqlıq quşları // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası, 2009, № 2, s. 212-217.

7. Məmmədov A.F. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Arazboyu qurşağının ornitofaunası // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası, 2010, № 2, s. 173-179.
8. Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A. Ornitologiya. Bakı: Çəşoğlu, 2005, 444 s.
9. Mustafayev Q.T., Sadiqova N.A. Azərbaycanın quşları. Bakı: Çəşoğlu, 2005, 420 s.
10. Sultanov E.H., Kərimov T.Ə., Ağayeva N.Ç., Talıbov Ş.T. Azərbaycanın su-bataqlıq quşlarını qoruyub saxlayaq. Bakı: Səda, 2002, 138 s.
11. Talıbov T.H. Naxçıvan Muxtar Respublikasında nadir heyvan növləri və onların genofondunun qorunması. Bakı: Elm, 1999, 102 s.
12. Talıbov T.H., Məmmədov A.F. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Onurğalılar faunasının taksonomik spektri. Bakı: Müəllim, 2016, 68 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: huseynsahiboglu@gmail.com

Hüseyn Rəsulzadə

WATERFOWLS IN THE FAUNA BIODIVERSITY OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The territory of the Nakhchivan Autonomous Republic, an indivisible part of Azerbaijan, is characterized by rich biological diversity throughout the Caucasus ecoregion. This is reflected in the wealth of the animal kingdom of the region. The number of species distributed in the autonomous republic makes up 60-65% of the total number of all species living in Azerbaijan. Many animal species are inhabited throughout the autonomous republic; here endemic and even new species for the regional fauna are widespread. Such a multiplicity is expressed in all groups of animals. Therefore, the fauna and flora of the territory of the autonomous republic, an interesting corner of the world, from the first years of the 18th century attracted the attention of foreign and domestic naturalists and researchers. The first scientific information about the fauna of the region is found in the sources of the second half of the XIX century. The species of waterfowl birds of the orders Stork (*Ciconiiformes*), Anseriformes (*Anseriformes*), Cranes (*Gruiformes*) and Sandpipers (*Charadriiformes*) form the basis of avifauna in the autonomous republic.

Keywords: *Caucasian ecoregion, ornithofauna, animal world, biological diversity.*

Гусейн Расулзаде

**ВОДНО-БОЛОТНЫЕ ПТИЦЫ В БИОРАЗНООБРАЗИИ ФАУНЫ
НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Территория Нахчыванской Автономной Республики – неделимой части Азербайджана, отличается богатым биологическим разнообразием во всем Кавказском экорегионе. И это нашло свое отражение в богатстве животного мира региона. Число видов, распространенных на территории автономной республики, составляет 60-65% от общего числа всех видов, обитающих в Азербайджане. Многие животные виды расселены по всей территории автономной республики, здесь распространены эндемичные и даже новые для региональной фауны виды. Такая многочисленность выражена во всех группах животных. Поэтому фауна и флора территории автономной республики, интереснейшего уголка мира, с первых лет 18-го столетия привлекали внимание иноземных и отечественных натуралистов и исследователей. Первые научные сведения о фауне региона встречаются в источниках второй половины XIX века. Виды водно-болотных птиц отрядов Аистовые (*Ciconiformes*), Гусеобразные (*Anseriformes*), Журавлиные (*Gruiformes*) и Кулики (*Charadriiformes*) создают основу орнитофауны в автономной республике.

К.почевые слова: *Кавказский экорегион, орнитофауна, животный мир, биологическое разнообразие.*

(Biologiya üzrə elmlər doktoru İsmayıl Məmmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:**İlkin variant 11.10.2019****Son variant 16.12.2019**